

ЛІТЕРАТУРА:

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 томах / под ред. Т.А. Власовой. М.: Педагогика, 1983. Т. 5. Основы дефектологии. 368 с.
2. Миронова С.П. Основы коррекційної педагогіки : навчально-методичний посібник / С.П. Миронова, О.В. Гаврилов, П.М. Матвеева; за заг. ред. С.П. Миронової. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. 264 с.
3. Софій Н.З., Найда Ю.М. Концептуальні аспекти інклюзивної освіти / Інклюзивна школа: особливості організації та управління: Навчально-методичний посібник / Колектив авторів: Колупаєва А.А., Найда Ю.М., Софій Н.З. та ін. [за заг. ред. Даниленко Л.І.]. К.: 2007. 128 с.
4. Сухомлинский В.А. Антология гуманной педагогики / Составитель Г.Д. Глейзер. М.: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 1977. 224 с.
5. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка / підгот. до вид. текст і написав вступ. статтю В.Ф. Шморгун. К.: Рад. школа, 1978. 263 с.
6. Сухомлинський В.О. Без довіри немає виховання. Вибрані твори: у 5 т. К.: Радянська школа, 1980. Т. 5. С. 353–358.
7. Сухомлинський В.О. Найвідсталіший у класі. Вибрані твори: у 5 т. К.: Радянська школа, 1980. Т. 5. С. 616–623.
8. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори: у 5 т. К.: Радянська школа, 1977. Т. 3. С. 5–279.
9. Сухомлинський В.О. Сто порад учителю. Вибрані твори: у 5 т. К.: Радянська школа, 1976. Т. 2. С. 417–654.
10. Сухомлинский В.А. Трудные судьбы. М.: Знание, 1967. 79 с.

УДК 378.937+ 378.97+378.14

МЕТОДИКА ХУДОЖНЬО-ГРАФІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

Твердохлібова Я.М., викладач кафедри теорії і методики декоративно-прикладного мистецтва та графіки
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

У статті порушені питання методики художнього навчання з її логіко-значеннєвим змістом умов організації й здійснення професійної підготовки майбутніх учителів образотворчого мистецтва в галузі мистецтва графіки. Структурно-логічна технологія процесу художньо-графічної підготовки майбутніх учителів образотворчого мистецтва визначена як дидактична конструкція освітнього вектору з її методичними функціями «навчання – пізнання – учіння – творчість».

Ключові слова: методика, художньо-графічна підготовка, педагогіка мистецтва, художня графіка, пізнавальна й навчально-творча діяльність.

В статье затронуты вопросы методики художественного обучения с ее логико-смысловым содержанием условий организации и осуществления профессиональной подготовки будущих учителей изобразительного искусства в области искусства графики. Структурно-логическая технология процесса художественно-графической подготовки будущих учителей изобразительного искусства определена как дидактическая конструкция образовательного вектора с ее методическими функциями «обучение – познание – учение – творчество».

Ключевые слова: методика, художественно-графическая подготовка, педагогика искусства, художественная дидактика, познавательная и учебно-творческая деятельность.

Tverdokhlibova Ya.M. THE METHODS OF THE ART-GRAPHIC PREPARATION OF THE FUTURE TEACHERS OF FINE ARTS

The article reveals the essence of the methods of the artistic and graphic preparation of future teachers of the fine arts. Based on a review of scientific studies on this issue are marked new conceptual ideas, pedagogical views of scientists on the theory and practice of art education of students in pedagogical universities. The theoretical construct performs scientific and educational potential of art pedagogy and its component – art didactics. Construct model of didactic conditions of artistic and graphic preparation of future teachers of fine arts in the article is viewed as structural and logical system of artistic and educational interaction between teacher and students. Regarding the nature of cognitive and practical ways of graphic activity of students the author designed a didactic system that is purposeful on the decision of educational problems of vocational training in the field of graphic arts. Designated article mechanisms of cognitive and creative activity of students in the field of graphic art are due to the basic psycho-pedagogical and didactic regularities of the process of “learning – learning – teaching – creativity”. Logical-semantic content of the concept model of artistic and graphic preparation of future teachers of fine arts combines multiple components in a designated process expedient didactic design with its methodological features. The presented concept model consists of the leading components of the professional training of students in the field of graphic art – theoretical and practical, where the second unit have a major role; didactic conditions and stages of the flow of the pedagogical process, forms and methods of their implementation.

Key words: methods of art-graphic preparation, concept model, graphic arts training, teaching art, art didactics, informative, educational and creative activities.

Постановка проблеми. Зміна освітніх парадигм у сучасній національній системі підготовки вчителів, у тому числі й художньо-педагогічної підготовки майбутніх учителів образотворчого мистецтва, окреслюють ряд невідкладних завдань. Болонська угода (1999 р.) і міжнародні документи ("Key Competences for Life long learning: A European Reference Framework – IMPLEMENTATION OF "EDUCATION AND TRAINING 2010", Work programme, Working Group B "Key Competences", 2004) тощо, вимагають уживання заходів щодо вдосконалення системи професійної підготовки педагогічних кадрів із високим рівнем ключових компетентностей. Постанова питання підсилюється новим Законом «Про освіту» (2017 р.). Однак нові стандарти вітчизняної вищої освіти й директивно-нормативні вимоги, концептуальні педагогічні парадигми не знайшли ще достатнього наукового відображення в змісті педагогіки мистецтва й особливо в галузі методики художньо-графічної підготовки майбутніх учителів образотворчого мистецтва. Постає гостра необхідність переглянути традиційну методику художнього навчання, і на основі аналізу масиву наукових поглядів розробити сучасну концепт-модель художньо-графічної підготовки вчителів з її методичною системою навчання. Отже, вирішення окресленої проблеми визначає актуальність і потребує розгляду питань у статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Погляди про освіту людини, освітні ідеї та педагогічні настанови були предметом вивчення значної кількості просвітителів і вчених і постійно змінювалися в різні історичні періоди розвитку суспільства. Аналіз освітніх теорій і парадигм багатьох учених від античності до початку ХХІ ст. показує, що їхні розходження визначаються узагальненими педагогічними цілями.

Науково-концептуальні основи педагогічних технологій, що склалися в освітньому просторі на початок ХХІ ст., розглядає Г. Селевко [10]. Ученим досліджено більше 500 технологій навчання, в основі яких простежується сукупність трьох методологічних взаємозалежних компонентів педагогіки: наукового, формально-описового й процесуально чинного. Однак практично не досліджений методичний механізм художньої дидактики в системі підготовки вчителів образотворчого мистецтва.

Узагальнення історичного й сучасного досвіду в системі художньо-педагогічної освіти, викладеного в значній кількості науково-теоретичних дослідженнях, свідчить про різні підходи в педагогіці мистецтва

до вирішення завдань підготовки фахівців. Методологічні й теоретичні аспекти окресленої проблеми знайшли своє втілення в наукових працях філософів, учених психолого-педагогічної науки й методичних доробках представників наукових шкіл різних часів розвитку педагогічної освіти. У масиві наукових праць Г. Атанова, С. Гончаренка, В. Бондаря, І. Зязюна, Н. Кічук, С. Коновець, Н. Нічкало, В. Орлова, О. Рудницької, О. Щолокової тощо висвітлюються сучасні погляди на вирішення завдань методики викладання фахових дисциплін у системі вищої педагогічної освіти. Усі вони наголошують на необхідності перебудови освіти відповідно до вимог часу й утворення нової концептуальної парадигми освітнього вектору професійного зростання особистості вчителя «на все життя».

У сучасній педагогічній науці розглядаються теоретико-методологічні концепції, дидактичні підходи до організації процесу художнього навчання (Є. Антонович, І. Зязюн, С. Коновець, В. Орлов, О. Отич, О. Рудницька, І. Туманов, Л. Хомич та ін.). Професор О. Рудницька зазначає: «Ключовою проблемою педагогіки стає забезпечення знань новими теоріями й інноваційними методиками, висвітленням кращих історичних надбань у галузі викладання різновидів мистецтва» [8, с. 8]. Особливий інтерес для сучасної теорії й практики являє собою новий концепт про «науково-освітній потенціал художньої педагогіки», субтеоретичним конструктором якої є художня дидактика [6]. Значенням наповнення змісту дидактико-методичних умов освітнього вектору стали філософсько-педагогічні погляди вчених І. Зязюна, Л. Хомич, О. Шевнюк, О. Щолокової, які окреслюють ціннісні пріоритети підготовки вчителів на основі національної культури.

Проблемами методичного забезпечення процесу мистецької підготовки фахівців займалися художники-педагоги А. Бакушинський, М. Безчасний, Б. Неменський, М. Радлов, В. Суханенко, І. Туманов, В. Фаворський. У наукових дослідженнях учених і педагогів художньо-графічних факультетів (Г. Беда, В. Григор'єва, А. Лещинський, С. Ломов, Т. Міхова, І. Пастир, М. Ростовцев, О. Риндін, О. Ткачук, В. Томашевський, В. Щербина, Е. Шорохов, О. Яшухін та ін.) узагальнюються дидактико-методичні чинники процесу художньої підготовки майбутніх учителів образотворчого мистецтва. Загалом новітня психолого-педагогічна наука розглядає підготовку майбутніх учителів як методично організований процес цілеспрямованих розумових, практичних способів дій образотворчої діяльності особистості

на основі засвоєння багатства художньої культури [2; 5; 10; 11; 13].

Науково-методичні аспекти художньо-графічної підготовки студентів педагогічних університетів розглядає М. Резніченко. Учений зазначає, що рівень знань студентів про формоутворення в мистецтві графіки, рівень практичних навичок вираження в графічній композиції об'єктивної дійсності залежить від рівня оволодіння художніми засобами й наголошує, що професійна майстерність послідовно досягається й удосконалюється в процесі оволодіння ремеслом, а процес викладання основ графіки є чисто методичною проблемою [7]. Вчений-педагог і художник І. Туманов обґрунтовує науково-теоретичні засади методики комплексного художнього навчання, в основу котрої покладено навчально-творчий підхід, і визначає шляхи модернізації системи фахової підготовки [14]. Педагог і художник А. Лещинський розкриває особливості засобів виразності мови оригінальної й друкованої графіки, характеризує види графіки, розкриває їхні властивості, спільність і розходження; визначає ознаки й особливості творчості, розглядає питання формування графічної культури в системі професійної підготовки майбутнього художника-педагога [4]. Однак, як засвідчив аналіз наукових праць з окресленої проблеми, вчені неповною мірою розкривають питання методики викладання основ мистецтва графіки з її доцільною дидактичною змістовністю. Аналіз педагогічної практики викладачів дисципліни «Графіка» також свідчить про те, що ними використовується методика викладання в основному безсистемно, фрагментарно й умоглядно. Такий стан спонукає до змістовного розгляду складових елементів освітнього вектору художньо-графічної підготовки майбутніх учителів образотворчого мистецтва й оформлення їх у методичну модель. Наповнення освітнього вектору дидактичними умовами й доцільним методичним забезпеченням траєкторії художньо-графічної підготовки студентів визначає мету цієї статті, що й зумовлює розгляд логіко-значеннєвого змісту методики художньо-графічної підготовки майбутніх учителів образотворчого мистецтва.

Виклад основного матеріалу дослідження. У вирішенні зазначеної мети й окреслених питань значне місце нами приділяється розробці освітньої технології з її методичними функціями. В основу покладено доцільні концептуальні парадигми сучасної педагогіки мистецтва й новітньої художньої дидактики. При розробці змісту методичної моделі ми спиралися на пере-

дові ідеї педагогічного пошуку сутності дидактичних умов (В. Бондар, С. Коновець, О. Мороз, О. Падалка, І. Туманов). Істотними для розгляду проблеми стали наукові положення С. Коновець про сутність моделювання структурно-змістовних параметрів освітньої системи, її функціонування й саморозвитку в процесі підготовки вчителів образотворчого мистецтва [3]. У вирішенні завдань дослідження важливи були: концептуальні ідеї про системне педагогічне проектування освітнього процесу Ю. Татура [12]; побудова загальної системи навчання на основі діяльнісного підходу Г. Атанова [1]; положення педагогіки художньої творчості І. Пастиря [6]; теоретико-методологічна парадигма навчально-творчого підходу до комплексного навчання в умовах сучасної культури на основі методичних настанов І. Туманова [14]; основні положення наукового дослідження М. Резніченка з питань методичного супроводу художньо-графічної діяльності студентів педагогічних навчальних закладів [7], а також теорія управління педагогічними процесами (О. Анісімов, В. Бондаревська, І. Машбиць, В. Полторак, Н. Тализіна, В. Якунін). Обкреслені парадигми стали вихідними позиціями для наукового дослідження і дали змогу визначити головні детермінанти логіко-значеннєвого змісту методики художньо-графічної підготовки майбутніх учителів образотворчого мистецтва.

Серед численних факторів якісної підготовки й розвитку професійного творчого потенціалу майбутніх учителів образотворчого мистецтва вагома роль належить мистецтву графіки. Це зумовлено тим, що більш 40% завдань шкільної програми «Образотворче мистецтво» відводиться графічній діяльності учнів.

Художньо-графічну підготовку майбутніх учителів образотворчого мистецтва ми розглядаємо як цілісну структурну дидактичну модель педагогічного процесу, що забезпечує поетапну, взаємозумовлену й послідовну траєкторію навчально-пізнавальної, навчально-творчої діяльності студентів на основі методичних настанов педагога-художника. Методична модель художньо-графічної підготовки майбутнього вчителя визначає мету, показники й рівні фахової підготовки випускників, конкретні навчальні завдання, а також обсяг інформації про виникнення й розвиток та образотворчі закономірності мистецтва графіки, оформлені в зміст теоретичного й практичного матеріалу програмних модулів. Освітня траєкторія художньо-графічної підготовки студентів до майбутньої професійної діяльності нами розглядається поетапно: на першому етапі

формується художнє пізнання про мистецтво графіки й система знань, на другому етапі – художньо-графічне мислення, мислення в матеріалі, композиційне мислення, тобто професійне мислення, на третьому – практичні основи творчості, що й забезпечує траєкторію формування якісного рівня художньо-графічної підготовки, професійної компетентності й культури майбутнього вчителя образотворчого мистецтва. В основу вирішення завдань кожного із взаємозумовлених етапів зазначеної освітньої траєкторії нами покладено методичний супровід настанов, що забезпечують протікання педагогічного процесу на заняттях дисципліни «Теорія й практика художньої графіки» у діяльнісному векторі «навчання – пізнання – навчання – творчість» [7].

Істотним для рішення методичних завдань процесу художнього навчання основам мистецтва графіки є обов'язкова послідовність і тривалість занять протягом усього періоду підготовки вчителів образотворчого мистецтва. Це надає змогу студентам на практиці цілісно засвоїти програмний матеріал як за змістовними модулями, які передбачають систему вправ і завдань, так і індивідуально виконати творчий проект. Системно-цілісна методика художньо-графічної підготовки студентів також надає змогу більш ефективно управляти педагогічним процесом, одержувати якісні показники результатів навчання й виховання особистості майбутнього вчителя, про що свідчать показники експериментального дослідження. Аналіз результатів дослідження також засвідчив, що важливою складовою частиною педагогічного процесу є методика наочного навчання, в якій характер змісту детермінується із процесом формування й розвитку художньо-аналітичного й художньо-образного мислення особистості. Виконання системи завдань і вправ здійснюється на основі усвідомленого теоретичного матеріалу за умов методичного супроводу навчально-творчої діяльності студентів.

Дидактичними компонентами методики навчання графічному мистецтву є, насамперед, теоретичний і практичний, наочно-дидактичний матеріал, зміст якого спрямовано на формування у студентів: а) усвідомленого сприйняття й засвоєння теоретичних положень мистецтва графіки; б) розуміння своєрідності мови художньої графіки, тобто формування мислення в матеріалі; в) глибоке засвоєння залежності композиції від прийнятих типів образотворчої поверхні й способів художнього вираження форми засобами графіки; г) розуміння психологічних закономірностей зор

ового сприйняття й способів їхнього використання для створення художньо-образної структури графічної композиції; г) практичних умінь використання творчого методу у створенні графічної композиції (від задуму до відтворення художнього образу на заключному етапі) на основі різноманітних способів і прийомів графічного зображення художніми матеріалами (мислення в матеріалі); д) практичних умінь використовувати зображувально-виразні засоби різних графічних технік (графічних матеріалів) у створенні творчих робіт на основі засвоєних знань техніко-технологічних процесів.

У процесі дослідження було визначено, що траєкторія формування художньо-графічного образу має незначні відмінності від процесу формування художнього образу засобами інших видів образотворчого мистецтва (живопис, скульптура, декоративне мистецтво), але все ж таки визначається особливостями трьох рівнів пізнання в процесі розумово-практичної художньо-графічної діяльності. Перший – це сприйняття і другий – умоглядний як психологічні способи дій. Третій як практичний спосіб техніко-технологічного відображення мотиву, його образу на зображальній площині зумовлюється змістом програмних завдань (системою графічних вправ – технічних, формотворчих, композиційних, навчально-творчих і творчих). Ці методичні умови є базисом для усвідомлення художньо-образної мови графіки, які трансформуються в способах дій навчально-творчої діяльності студентів.

Окреслені компоненти методики навчання дали нам змогу класифікувати на різних рівнях художньо-пізнавальної діяльності орієнтовану систему графічних вправ у взаємозв'язку з навчально-творчими завданнями. В основу побудови системи вправи покладені закономірності співвідношення реконструктивної й творчої діяльності у визначеному освітньому векторі. Реконструктивне пізнання виступає як підготовча ланка, а творче – як головні способи образотворчих дій. Усередині реконструкції завжди присутні елементи творчості, а всередині творчості – елементи реконструкції. Кожна вправа передбачає рішення конкретного навчального й творчого завдання.

У методичну модель художньо-графічної підготовки майбутніх учителів образотворчого мистецтва нами була введена конструктивна система вправ на таких рівнях навчально-пізнавальної та художньо-творчої діяльності студентів:

а) відтворювальний рівень навчально-пізнавальної діяльності (формально-настановчі, технічні вправи);

б) інтерпретаційний рівень художньо-пізнавальної діяльності (навчально-пізнавальні, допоміжні, додаткові й варіативні вправи);

в) проблемно-творчий рівень (композиційні вправи й творчі завдання).

Різні рівні навчально-пізнавальної й практично-творчої діяльності доцільно доповнюють один одного, слугують орієнтиром для конкретної й цілеспрямованої методичної постановки в процесі художньо-графічної підготовки майбутнього вчителя образотворчого мистецтва. Отже, методична модель передбачає освітню траєкторію процесу графічної діяльності студентів, спрямованої на художньо-образне пізнання й практичне оволодіння образотворчою мовою графіки, і загалом закономірностей мистецтва графіки на професійному рівні.

Таким чином, виділені компоненти педагогічного процесу забезпечують дидактично-змістовні лінії освітнього вектора «навчання – пізнання – учіння – творчість» діяльності студентів на заняттях академічної дисципліни «Теорія і практика графіки».

Формуючий експеримент нашого дослідження підтверджує ефективність розробленої методичної моделі художньо-графічної підготовки студентів. Ми дійшли висновку, що важливою умовою методики художньо-графічної підготовки майбутніх учителів образотворчого мистецтва мають бути методичні постановки на професійне засвоєння способів і прийомів виразного зображення, тобто створення художнього образу на основі графічних завдань-вправ і композиційних розробок. Для практичного освоєння художніх особливостей і закономірностей мистецтва графіки нами розроблена програма зі змістовними модулями, у котрих розглядаються не тільки теоретичні питання, але й художньо-графічна практика послідовного виконання завдань-вправ по вивченню й засвоєнню закономірностей оригінальної графіки: а) різних техніко-технологічних прийомів і способів графічного зображення засобами художніх технік: туш-перо, туш-пензлик, сангіна, сепія, соус, вугілля, пастель, із метою формування мислення в матеріалі; б) основ графічної композиції, з метою формування уможлидного, художньо-образного мислення студентів.

Розроблений логіко-значеннєвий зміст моделі поєднує складові компоненти педагогічного процесу в образно-понятійну дидактичну конструкцію з її методичними функціями, що дає змогу більш якісно здійснювати управління процесом худож-

ньо-графічної підготовки майбутніх учителів образотворчого мистецтва.

Результати дослідження дали змогу дійти висновку: у процесі навчально-творчої графічної діяльності особистість пізнає не тільки реальну дійсність, але й опредмечує свої знання, накопичує професійний досвід у формі художніх умінь і навичок, які в освітньому векторі «навчання – пізнання – навчання – творчість» формуються не емпірично, а у формі академічної підготовки майбутнього фахівця. Сформовані практичні навички й уміння дають змогу на професійному рівні застосовувати техніко-аналітичні й художньо-образні способи дій у графічній діяльності. Техніко-аналітична підготовка й художньо-образне пізнання, успішне оволодіння студентами основами мистецтва графіки спочатку мають базуватися на теоретичних знаннях основ графічної композиції, правил зображення засобами оригінальної графіки, на знаннях основ формоутворення художнього образу, на розумінні особливостей художньої мови графіки. Позначений масив методичних умов створює основу для продуктивної пізнавальної, навчально-творчої діяльності студентів, результатом якої є досить якісний рівень образотворчих досягнень у галузі мистецтва графіки.

Ефективне впровадження розглянутої методичної моделі в навчально-виховний процес можливо на основі використання сучасної теорії управління педагогічним процесом із методичним супроводом освітнього вектору особистості. З метою забезпечення якісного рівня продуктивної художньо-графічної підготовки майбутніх учителів образотворчого мистецтва й формування професійної компетентності нами розроблена структурна модель управління педагогічним процесом із методичним наповненням доцільних умов.

Висновки з проведеного дослідження. Застосований комплексний підхід до визначення істотних характеристик художньо-графічної діяльності студентів у процесі навчання – пізнання – учіння – творчості дав змогу виділити й обґрунтувати базові методичні положення реалізації програмного змісту дисципліни «Теорія і практика графіки». Матеріал статті не претендує на вичерпний виклад питань досліджуваної проблеми в сучасній національній художньо-педагогічній освіті. Структурування системи методичного забезпечення художньо-графічної підготовки майбутніх педагогів-художників на етапі навчання в магістратурі є подальшим завданням дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Атанов Г.А. Деятельностный подход в обучении. Донецк: «ЕАИ-пресс», 2001. 160 с.
2. Діалог культур: Україна у світовому контексті. Мистецтво і освіта: Зб. наукових робіт /Упор. С.О. Черепанова. Львів: Каменярь, 1998. Вип. 3. 600 с.
3. Коновець С.В. Творчий розвиток учителя образотворчого мистецтва: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2009. 384 с.
4. Лещинский А.А. Основы графики. Учебное пособие. Гродно, ГГУ им. Янки Купалы, 2003. 196 с.
5. Мороз О.Г., Падалка О.С., Юрченко В.І. Педагогіка вищої школи. К.: НПУ, 2003. 267 с.
6. Пастир І.В. Педагогіка художньої творчості: монографія. СМІЛ: Ізмаїл, 2016. 250 с.
7. Резніченко М.І., Твердохлібова Я.М. Художня графіка. Книга І. Навчально-методичний посібник для студентів худож.-графіч. факультетів педагогічних університетів. Тернопіль, Навчальна книга – Богдан, 2011. 272 с.
8. Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька. Навчальний посібник. Тернопіль: Навчальна книга–Богдан, 2005. 360 с.
9. Селевко Г.В. Энциклопедия образовательных технологий: В 2 т. Т. 1. М., НИИ школьных технологий, 2006. 816 с.
10. Слостенин В.А. О моделировании образовательных технологий. Наука и школа. 2000. № 4. С. 50–56.
11. Татур Ю.Г. Высшее образование: методология и опыт проектирования. Учебно-методическое пособие. М.: Университетская книга: Логос. 256 с.
12. Туманов І.М. Рисунок, живопис, скульптура: Теоретико-методологічні основи комплексного навчання: Навчальний посібник. Львів: Аверс, 2010. 496 с.
13. Хомич Л.О. Соціально-філософське обґрунтування змісту загальнокультурного розвитку майбутнього педагога. Педагогічна майстерність як система професійних і мистецьких компетентностей: зб. матеріалів X Міжнародних мистецько-педагогічних читань пам'яті проф. О.П. Рудницької / голов. ред. І.А. Зязюн. 2013. Вип. 4 (8). С. 28–30.